

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.Є.ТАММА

Микола САДОВИЙ, Олена ТРИФОНОВА (Кіровоград)

Стаття є першою спробою означити початковий етап формування науково-педагогічного світогляду випускника Єлисаветградської чоловічої гімназії І.Є.Тамма.

Стаття являється першої попиткою означити початковий етап формування науково-педагогічного світогляду випускника Єлисаветградської чоловічої гімназії І.Є.Тамма.

Ключові слова: лауреат Нобелівської премії, гімназія, світогляд, фундатор системи позашкільної освіти.

Лауреат Нобелівської премії, у революційну пору 1917-1919 років делегат першого Всеросійського з'їзду Рад від Єлисаветграда, фундатор системи позашкільної освіти, організатор профспілки освітян, керівник курсів перепідготовки учителів, робітничих кадрів, майстрів та інженерів. Це далеко неповний список діяльності Ігоря Євгеновича Тамма на Єлисаветградщині. Така колоритна особистість формувалась у

атмосфері сім'ї, чоловічій гімназії, промислових новацій та військового міста.

Батько Євгеній Федорович Тамм 1867 року народження інженер-технолог працював інженером військових млинів Приамурського військового округу, займався переобладнанням пароплавів Амурського пароплавства, був завідувачим механічною частиною Усурійської залізниці. У 1898 році переїхав до Єлисаветграда [2]. Він хоч і не досяг таких академічних висот, як син, зате лишив глибоку борозну в історії розвитку трамваю, будівництва електростанцій, закладів культури, освіти, охорони здоров'я саме нашого міста.

Батько з синами Ігорем та Леонідом постійно обговорював наукові та технічні проблеми міського господарства. Вони вивчали проекти будівництв, багато дискутували з тих

чи інших моментів інженерної думки. Це можна простежити на наступному прикладі.

Рис. 1. Євген Федорович Тамм (батько І.Є.Тамма)

У 1904 році у Єлисаветграді було побудовано лікарню на вул. Костельній, що поблизу залізничного вокзалу, нині міська лікарня №2, й названа імені Святої Анни в пам'ять втраченої доньки Ганна Дмитрян [1]. Установу забезпечено на той час найновішим медичним устаткуванням. Безпосередньо цією справою займалися земський лікар О.А.Юцевич, призначений керувати лікарнею та міський інженер Євген Федорович Тамм, див. рис. 1. Так з'явилися у нашому місті найпереводні елементи побуту початку ХХ століття, як біоасенізація та водяне опалення. Для лікарні придбали окрему динамомашину, чим зменшили витрати закладу, оскільки електричну енергію тоді можна було отримати лише від місцевого електротрамвайного товариства, що, як вважала сама Ганна Дмитрян, було б неощадливо. Ці розрахунки батько доручив зробити Ігорю, а водяного опалення Леоніду. А потім спільне обговорення. У звіті лікарні імені св. Анни за 1904-1905 роки, складеним О.А.Юцевичем, є такі слова: «Завдячуючи активній участі Є.Ф.Тамма та його глибоким знанням проблеми влаштування біологічної асенізації було вирішено на нараді у Г.М.Дмитрян» [1]. На вкладеній під наріжний камінь лікарні на мідній дошці був вирізаний наступний напис: «Літа від Різдва Христового тисяча дев'ятсот другого, червня 9 дня, в благополучне Царювання Государя Імператора Миколи Другого при Найяснішій Покровительці Російського Суспільства Червоного Хреста Імператриці Марії Феодорівни, Херсонського Губернатора дійсному статському раднику О.С.Льовашеве, Міського Голови О.М.Пашутіна, Голов Єлисаветградського Місцевого Комітету Червоного Хреста д. с. с. Л.В.Ревуцко, Опікунці Общини А.М.Ерделі, в присутності Г.М.Дмитрян, що споруджує лікарню своїм

утриманням, при членах будівельної комісії Ф.Ф.Шрейтеле і Є.Ф.Тамму, при виробнику робіт архітектору Я.В.Паученко відбулося закладання лікарні Св. Анни Червоного Хреста на землі, відведеній Міською Думою.

Чесць створити першу в Росії у лікарні біологічної асенізації належить інженеру Є.Ф.Тамму, що вивчив це питання ґрунтовно в Гамбурзі та інших містах Європи під час своїх закордонних відряджень» [1]. Частина похвали у неявній формі належить Ігорю та Леоніду.

Хлопці постійно зустрічалися з робітниками заводу Ельворті, трамвайного депо (знаходилося на території стадіону факультету фізичного виховання), електростанції (була на місці пам'ятника Б.Хмельницькому) тощо. Ці зустрічі зробили свій вплив, у своєму житті брати завжди відстоювали принципи соціальної справедливості.

Не випадково брат Леонід став інженером-хіміком працював на Донбасі, був товаришем Наркому важкої промисловості С.Орджонікідзе. Сам І.Є.Тамм був делегатом першого Всеросійського з'їзду Рад від Єлисаветграда.

Сімейне виховання також сприяло формуванню у дітей високих моральних якостей, людяності.

Мати, Ольга Михайлівна Давидова за материнською лінією належала до сім'ї Кобилянських, предок яких курінний отаман Запорозької Січі одружився з дочкою кримського хана Гінея, а за батьківською лінією – із обрусілого грузинського роду.

З 1898 року й до закінчення чоловічої гімназії у 1913 р. Ігор мешкав із батьками в Єлисаветграді на другому поверсі двоповерхового будинку на вулиці Петрівській, нині вул. Шевченка, 46.

Згідно шкільного табелю, який у той час називався «Строкова відомість», хлопчик був здібним учнем. У 1907-1908 навчальному році у нього були «четвірки» із закону Божого, російської, латинської, англійської і французької мов.

У дореволюційні часи навіть у звичайних навчальних закладах середньої ланки школярі вивчали, як мінімум, три іноземні мови, що згодом стало в нагоді Ігорю Євгеновичу. «Четвірки», що примітно, він отримував з алгебри (!). Тригонометрії й фізики 13-річні школярі тоді не вивчали. До речі, закралася в таблицю і одна трійка з малювання.

Наступного навчального року Ігор став навчатись краще. У нього у «відомості» красувалися одні «п'ятірки». Як свідчать сучасники в своїх спогадах, фізика в преференціях майбутнього Нобелівського лауреата стояла тоді на останньому місці, а з

«внимания, прилежания и поведения» він був твердим хорошистом.

Уже пізніше, заповнюючи котрусь з анкет, Ігор Євгенович Тамм написав, що володіє англійською, французькою, німецькою, слабо українською, італійською, голландською мовами. Хоч в Україні І.Є.Тамм і проживав, та українську мову не вивчав у стінах Єлисаветградської чоловічої гімназії, у приміщенні якої тривалий час був Будинок офіцерів, а нині підрозділ управління МНС (вул. Шевченка, 2).

Ігор Євгенійович захоплювався математикою. Здавалося б, відповідним місцем для здобуття освіти міг виявитися фізико-математичний факультет Петербурзького або Харківського університетів. Але вибір був зупинений на Единбурзі. Як потім з'ясувалося, батьки Тамма, висуваючи міркування про те, що перебування за кордоном розширить його кругозір і дасть знання ще однієї мови (на додаток до німецького, якою він вже володів), насправді побоювалися, що в результаті ще більшого захоплення революційним запалом син закінчить свої університети в «місцях не так далеко віддалених».

Рис. 2. Чоловіча гімназія

В Единбурзі І.Є.Тамм навчався один рік. Тут він прослуховував підвищений курс математики у знаменитого Р.Уйттекера. Захоплення фізикою прийшло літом 1914 р., після вивчення праць Г.Гельмгольца, особливо його «Механіки». Та розпочалась перша світова війна. Повернувшись із Англії, Ігор Євгенійович поступив на фізичний факультет Московського університету і в 1918 році закінчив його. Жадоба до знань поступово витіснила політику.

А потім різноманітна робота у Єлисаветграді, на викладацькій роботі у Сімферополі, Одесі, Москві.

У вересні 1917 року І.Є.Тамм одружився з Наталією Василівною Шуйською. Позналилися вони ще літом 1911 року. Ігор навчався в одному класі з її братом Кирилом. Н.В.Шуйська походила з сім'ї багатих і достатньо освічених поміщиків, що володіли рядом маєтків у Херсонській губернії. Батько

Наталії, Василь Іванович, мав досить відомий свій кінний завод. Після закінчення гімназії Наташа поїхала до Москви і поступила на Вищі жіночі курси. «Мама була дуже доброзичливою, привітною, доброю, справедливою і дуже стриманою, писала в своїх спогадах дочка вченого Ірина Тамм. – Свої знегоди вона переживала в собі, що плаче, за все життя я бачила її всього кілька разів, папу ж – ніколи» [4]. Дружина лише сприяла утвердженню набутих поглядів та переконань Ігоря Євгеновича, він мав надійну життєву опору.

На початку ХХ ст. формувался новий прошарок нового типу російської інтелігенції. Цей чудовий прошарок суспільства був далеко не однорідний. Серед нього виділялась середньозабезпечена трудова інтелігенція з твердими засадами духовного світу. Ігор Євгенійович, як особистість, походить саме звідси, і кращі родові риси цієї інтелігенції є кращими його рисами, її недоліки – його слабостями.

Чи не головною з цих рис була внутрішня духовна незалежність – у великому і в малому, в житті і в науці. Вона зовсім не супроводжувалася забіякуватістю, фрондерством, протестом ради протесту або зубоскальством, якими нерідко замінують продуману твердість позиції. Ще в листах з Единбургу (де він вчився) І.Є.Тамм багато, по-юнацьки, писав майбутній дружині про свою переконаність в тому, що ця незалежність – головне для людини: «Всі ми занадто зважаємо на чужі думки і відчуття... Здається, люди відрізняються від тих кущів, що між вашим будинком і кущами... тільки тим, що для кущів треба садівника, щоб їх обрізати, а людина, як істота розумна, сама привчилася... обрізати ті сторони своєї натури, які не відповідають шаблону. А такі сторони є у всіх, а не тільки у «неабияких» людей. Ну, а як тільки ти обрівав ці гілочки, так від тебе щастя – Фрр – відлетіло», – пише він у листі, сам трохи соромлячись.

Справедливим є твердження про необхідність наступності поколінь у вихованні, у становленні високоморальних якостей. У сім'ї Ігоря Євгеновича та Наталії Василівни Таммів у 1921 році народилась дочка Ірина, яка потім стала кандидатом наук, ученим-хіміком, фахівцем з вибухів. Ще через п'ять років вони уже мали сина Євгенія, майбутнього академіка фізика-експериментатора, що замінив О.М.Прохорова у його лабораторії, керівника збірної СРСР з альпінізму. Євген Ігоревич Тамм більше відомий як заслужений тренер СРСР, начальник першої радянської експедиції на Еверест. Коли журналіст Мисловський спустився після сходження в базовий табір,

підійшов до Є.І.Тамма і сказав: «Женя, спасибі тобі за те, що подарував Еверест» [4]. Так не випадково оцінювали сина Ігоря Євгеновича товариші.

З Ігорем Євгеновичем Таммом або, як тоді його звали, Горкою Таммом, згадує його однокласник Ф.Нікітін [3], навчались у Єлисаветградській класичній гімназії і певний час були навіть сусідами, товаришували «через тин». У порівнянні з однолітками Горка Тамм був нижчим середнього зросту, кремезним, міцний тілом, брונет з енергійними рисами обличчя, як і у батька, проте колір волосся і широкий овал обличчя успадкував від матері. Рухи у нього відзначались якоюсь рвучкістю. Він був одним із перших учнів, з класу в клас переходив з Похвальним листом. Ф.Нікітін наводить два кумедні випадки, що трапились із ним під час навчання в гімназії.

На одному з уроків учитель П.Є.Брикало торкнувся питання про національну приналежність кожного із учнів класу і про те, якими ознаками ми керуємося для її визначення. Все здавалось ясним і зрозумілим, поки не дійшло до Ігоря Тамма. Він щиро не міг зрозуміти, до якої національності себе віднести: дід з батьківського боку – виходець із Тюрингії, а мати за однієї лінії – українка з домішкою кримськотатарської крові, за другою – із обрусілого грузинського роду... Сам же народився і хрещений у Владивостоці. Обговорюючи цю ситуацію, ми дійшли до загального висновку, що Ігор Тамм повинен вважати себе росіянином, бо мислить і розмовляє російською.

Другий випадок відбувся на уроці латинської мови. Викладачем латині був глибокий старець П.Д.Дубняков, що дотримувався архаїчних правил поведінки і ставлення до учнів. Проте, був великий знавець предмету в чому гімназисти швидко переконувались на практиці. Одного разу несподівано завітав на його урок одеський окружний інспектор О.Бракенеймер. Не звертаючи на учнів ніякої уваги він «з місця в кар'єр» заговорив з П.Д.Дубняковим латиною. Бесіда продовжувалася до кінці уроку. Учні буквально роти роз'являли! – затамувавши подих, слухали їх діалог. Такий стиль був у інспектора, який на практиці здійснив перевірку навчальної системи викладача і відповідно визнав якість знань учнів.

У кінці чверті П.Д.Дубняков читав виставлені оцінки, у відомості фігурували нулі з мінусами, одиниці з плюсами і мінусами і таке інше, що трійок включно. Коли Гора Тамм почув, що йому вивели трійку, він миттєво підняв руку і попросив викликати його для виправлення оцінки. Він відчував відповідальність перед батьками, товаришами

за успіхи у навчанні, за становлення у житті, тому так і поступав. Вчитель здивовано сказав: «Виправляти нічого. Тамму і так поставлена краща оцінка для учня, я сам знаю латину на чотири. І тільки Господь Бог може знати на п'ять. Якщо ж Тамму того замало, то можна додати йому ще плюс» [3]. Пізніше на педагогічній раді внесли деяку ясність, бо у табелях стояли вже нормальні оцінки.

З малку І.Є.Тамм любив театр, відповідно багато читав, імпровізував. У квартирі Тамма була велика простора зала, яку вирішили пристосувати для проведення домашніх вистав. На час постановки устатковувалась сцена за всіма театральними правилами: з помостом, електричною лампою, завісою та ін. Режисував гість Таммів – родич матері Ігоря, військовий у відставці Кобилянський. Знайомі батьків і гімназійні приятелі охоче відвідували наші вистави, вони користувались успіхом навіть серед дорослого глядача. Провідними «акторами» були Ф.Нікітін з Ігорем.

Не відставати від товаришів намагався Ігор Євгенович і у побуті. Ф.Нікітін на той час захоплювався силовою гімнастикою, велоспортом і, наслідуючи О.Суворова, спав на холоді, після гарячої ванни виходив голим на мороз, обтирався снігом, не визнавав пальто і загалом теплого одягу, взимку ходив в одній курточці. Гора вирішив наслідувати Ф.Нікітіна за приклад і також припинив одягати пальто, внаслідок чого схопив сильну застуду, ледь не запалення легень. Зрозумівши, що ніякі умовляння на Ф.Нікітіна не діють, а син йому наслідує, батько Ігоря звернувся до директора гімназії з проханням заборонити йому приходити на заняття без пальто в холодну пору року, що і було виконано з усією адміністративною суворістю. Довелося Ф.Нікітіну, знову ж за прикладом О.Суворова, пальто носити в руках, а при вході до двору гімназії одягати його і застібатись на всі гудзики. Але Ігорю після одужання від такого загартування довелося відмовитись.

У той час у реальних училищах фізику вивчали за курсом К.Д.Краєвича, з математики – аналіз нескінченно малих величин, аналітичну і нарисову геометрію, а природознавство викладалось у всіх класах. На відміну від них, у класичній гімназії обмежувались підручником К.Д.Краєвича, з математики – тільки арифметика, алгебра, геометрія і тригонометрія, а природознавство вивчалось лише в перших трьох класах. Зате більше уваги приділялось російській словесності, стародавнім мовам: латинській, церковнослов'янській і грецькій (останній – за бажанням), вивчались і такі предмети, як логіка, психологія і законодавство. Це неабияк розвивало в учнів логічне мислення, високі почуття відповідальності.

Гімназійна навчальна програма давала не стільки глибокі, скільки широкі методологічного спрямування знання. Вона мало була пристосована для вивчення точних наук і біології на фізико-математичному факультеті університету та його природознавчому відділі. Окрім того, вчителі з фізики не могли особливо зацікавити учнів чисто формальним викладанням предмета. Отже, напевне Ігор Тамм вибрав собі фах швидше за все під авторитетним тиском свого батька, вельми енергійного і знаючого інженера, серйозного фахівця.

Після закінчення гімназії в 1913 році випускники роз'їхались у різні краї для здобуття вищої освіти. А влітку 1914 року спалахнула перша світова війна.

Минуло тридцять з лишнім років, перш ніж Ф.Нікітін знову зустрівся з І.Є.Таммом. Ігор Євгенович був уже професором теоретичної фізики в Московському університеті, визнаним вченим у Європі, а Ф.Нікітін (після евакуації) працював старшим зоотехніком Берлінського звірорадгоспу під Казанню. Допоміг зустрітися спільний гімназійний товариш їх великий друг професор Борис Михайлович Завадовський. Товариші іноді листувались. Перебуваючи у відрадженому в Москві, Ф.Нікітін зайшов час відвідати Б.М.Завадовського, котрий жив тоді в багатоповерховому кутовому будинку, недалеко від станції метро «Червоні ворота». Як з'ясувалось, у цьому ж будинку, але в іншому під'їзді, жив і Гора Тамм. Б.М.Завадовський миттю зателефонував, і друзі відправились до Таммів. Відбулася зворушлива зустріч, причому Ігор Євгенович зараз же задав

Ф.Нікітін питання: «Пам'ятаєш, як ми розводили голубів і ти на заклад виграв у мене голуб'ятню?» Ф.Нікітін, звичайно, цього не забув. Потім пішли й інші спогади гімназійних літ. Пізніше, коли Ф.Нікітін бував у Москві, то заходив не тільки до Б.М.Завадовського, але і до І.Є.Тамма.

Таким чином, навчально-виховна робота у гімназії, духовність трудової інтелігенції з оточення сім'ї Тамма того часу слугували формуванню стійкого гуманістичного світогляду, що проводилось протягом всього життя Ігоря Євгеновича.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Петраков В. Маленький Париж / Петраков В. – М., 2004. – С.25.
2. Салин К.Д. Сто великих ученых / Салин К.Д. – М.: Вече, 2000. – 592 с.
3. Нікітін Ф. Гімназія / Нікітін Ф. // Народне слово, 13 вересня 1991. – С. 6-10.
4. Калужская О. Здесь жил Тамм / Калужская О. // Рублевка, Дача. – М., 2003. – С. 45-61.
5. Фейнберг Е.Л. Воспоминания о И.Е.Тамме / Фейнберг Е.Л. – М.: ИздАТ, 1995. – 432 с. (Эпоха и личность).
6. Франк И.М. Воспоминание о Тамме / Франк И.М. – М.: Наука, 1996. – С. 198.
7. Романов Ю.А. Воспоминание об учителе / Романов Ю.А. // Успіхи фізических наук, февраль 1996. – Т. 166, №2. – С. 195-200.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Садовий Микола Ілліч – доктор педагогічних наук, професор кафедри фізики та методики її викладання Кіровоградського держ. пед. університету імені В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії педагогіки.

Трифорова Олена Михайлівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри фізики та методики її викладання Кіровоградського держ. пед. університету імені В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії педагогіки.